

fahânî, İmâdî-i Gaznevî, Mücîrüddîn-i Beylekânî, Zahirî-i Fâryâbî, Cevherî-yi Zerger, Nizâmüddin Mahmûd Kamer-i İsfahânî, Refiüddîn-i Lunbânî, Felekî-yi Şîrvânî, Cemâleddîn-i İsfahânî, Hâkânî-i Şîrvânî ve Nizâmî-i Gencevî gibi İran edebiyatının önemli şairleri Irak Selçuklu Devleti hâkimiyetindeki topraklarda yetişmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Necmeddin Ebû'r-Recâ Kummî, *Târîhu'l-vüze-râ* (nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran 1363 hş., s. 47-269; Müntecebüddin Bedî, *'Atebetü'l-ketebe* (nşr. Muhammed Kazvîni – Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş., s. 20, 23-24, 29, 41, 56, 80-85; *el-Muhtârât mine'r-resâ'il* (nşr. Gulâm Rızâ Tâhir – İrec Efşâr), Tahran 1378 hş., s. 442-443, 457-460; Zahirüddîn-i Nisâbüri, *Selcûknâme* (nşr. A. H. Morton), Warminster 2004, s. 70-122; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (nşr. Muhammed İkbâl), Tahran 1364 hş., s. 39, 220-375; Cemâleddîn-i İsfahânî, *Divân* (nşr. Vahid Destgirdî), Tahran 1362 hş., s. 109-115, 158-160, 192-196, 347, 364, 410; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye* (Lugal), s. 68-138; Yâkût, *Mu'cemül-büldân* (nşr. F. Wüstenfeld), Leipzig 1867 → (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1994, II/1, s. 893-894; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özyayın), İstanbul 1987, XI, tür.yer.; Bündârî, *Zübde'tü'n-Nusra* (Burslan), s. 121-272; Avfî, *Lübâb*, I, 40-42; Devletşâh, *Tezkiretü's-sü'arâ* (nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran 1366 hş., s. 91, 93; Ebû Bekir Mutahhar b. Muhammed Cemâlî-yi Yezdî, *Feruh-nâme* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1346 hş., s. 119-171; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosseilgügen und Horazmsâhs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964, tür.yer.; B. Fragner, *Geschichte der Stadt Hamadân und ihrer Umgebung in den ersten sechs Jahrhunderten nach der Hîğra*, Wien 1972, s. 121-135; M. Gronke, *Arabische und Persische Privatpersonen des 12. und 13. Jahrhunderts aus Ardabil (Aserbeidschan)*, Berlin 1982, s. 94-151; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1991, V, tür.yer.; a.mlf., "Son Irak Selçuklu Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı", *EFAD*, sy. 13 (1985), s. 215-234; A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London-New York 1991, tür.yer.; a.mlf., "The Internal Structure of Saljuq Empire", *CHIR*, V, 203-282; a.mlf., "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi" (trc. N. Kaymaz), *TTK Belleten*, XXXVII/147 (1973), s. 365-394.

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

VI. SELÇUKLULAR'DA DEVLET TEŞKİLATI

Büyük Selçuklular'da devlet teşkilâtı Tuğrul Bey zamanından itibaren düzenli bir şekle konulmuştur. Bunda, Türk beylerinde kuvvetle yaygın hâkimiyet telakkisiyle devlet teşkilâtı geleneklerinin önemli rolü vardır. Selçuklular'da hâkimiyetin yegâne temsilcisi "es-sultânü'l-a'zam" (es-sultânü'l-muazzam) unvanıyla anılan hükümdardır. Vezir Nizâmülmülk *Siyâsetnâme* adlı eserinde (s. 6), Tanrı'nın her yüzyılda insan-

lar arasından padişahlık vasıflarıyla bezediği birini seçtiğini, dünya işlerini ve halkın barış içinde yaşamasını ona tevdi ettiğini söyler. Nizâmülmülk'ün bu ifadesinden hükümdarın kudretini doğrudan doğruya Tanrı'dan aldığı ve onun adına saltanat sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Türk töresine göre hükümdarlar Tanrı başışı, yani "kut" yoluyla yeryüzündeki insanları yönetmekle görevlidir. Bu geleneği sürdüren Selçuklu hükümdarları görevin kendilerine Tanrı tarafından verildiğine inanırlardı. Sultan Alparslan'a göre Tanrı, kendisine teveccüh göstererek onu insanlar arasında dünya işlerini düzene koyması için seçmiştir (Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, 69). Hükümdarın fermanları, hatta ağzından çıkan sözler kanun hükmündeydi. Hükümdar danışma meclisleri kurar ve burada çeşitli meseleler tartışılırdı. Ancak kesin karar verme veya alınan kararları uygulayıp uygulamama yetkisi hükümdara aitti. Anadolu Selçukluları döneminde de yöneticiliğin hükümdarlara Tanrı tarafından verildiğine inanılıyordu. Muhammed b. Ali er-Râvendî, İbn Bîbî ve Kerîmüddin Aksarâyî gibi dönemin tarihçileri eserlerinde bunu ifade etmişlerdir. Ayrıca bu durum sikkelerde de görülmekte, meselâ I. Keykâvus'a ait bir sikkede "es-sultan bi-rızâ'ilâh el-gâlib bi-emri'llâh" ifadesi yer almaktadır (Aykut, s. 167).

Hâkimiyet Sembolleri. Selçuklular'da mânevî ve maddî unsurlar olmak üzere başlıca iki grup hâkimiyet sembolünden söz edilebilir. Mânevî unsurların en önemli unvan ve lakaplarıdır. Selçuklular başlangıçta eski Göktürk teşkilâtının uygulayıcısı Oğuz Yabgu Devleti'nin izindeydiler. Devletin başındaki hükümdar "yabgu" unvanı taşıyordu. Selçuk Bey'in oğulları Arslan ve Mûsâ da yabgu unvanını kullanmışlardır. Selçuklular'ın Horasan'a geçiş çevredeki müslüman ve Türk devletleriyle temas geçmesinden sonra bu unvanlarda değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Tuğrul Bey önceleri emîr ve melik unvanlarını (el-emîrül'-ecel, el-melikül'-celîl) kullanıyordu. Nitekim 433'ten (1041-42) itibaren bastırıldığı sikkelerde de emîr unvanı bulunmaktadı. Halife Kâim-Biemrillâh'ın 438'de (1046-47) Horasan üzerindeki hâkimiyetini onaylamasının ardından aynı yıl içinde bastırıldığı paralarda "es-sultânü'l-muazzam şâhânşâh" unvanına yer verildiği görülmektedir (Artuk, I, 342; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 74-76; Alptekin, III [1971], s. 443 vd.). Paralarında "es-sultânü'l-muazzam" unvanını kullanan ilk

Türk-İslâm hükümdarı olan Tuğrul Bey'den sonra Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu sultanları da genellikle aynı unvanı kullanmışlardır. Kirman Selçukluları'nın kurucusu Kavurd Bey de Kirman bölgesine hâkim olduktan sonra melik unvanı kullanmaya başlamış ve halefleri bu unvanı kullanmaya devam etmiştir (Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 147-148). Anadolu Selçukluları'nın ilk hükümdarı Süleyman Şah'ın sultan unvanını kullandığı ileri sürülmektedir. I. Mesud, II. Kılıcarşan ve I. Keyhusrev'in Büyük Selçuklular'da olduğu gibi "es-sultânü'l-muazzam" unvanını taşıdığı bilinmektedir. I. Keykavus ile I. Keykubad'ın "sultânü'l-ber ve'l-bahreyn" unvanını kullandıkları, çöküş döneminde ise daha çok "es-sultânü'l-a'zam" unvanına yer verildiği görülmektedir.

Selçuklu hükümdarlarından Tuğrul Bey'in lakabı "rûknü'd-dîn melikü'l-İslâm ve'l-müslimîn, burhânü emîrî'l-mü'minîn, melikü'l-meşrik ve'l-mağrib", Alparslan'ın lakabı ise "Adudüddeve" idi. Ani şehrini fethinden sonra Alparslan'a "Ebû'l-feth" lakabı verilmiştir. Sultan Melikşâh'ın lakabı "celâlüddeve muizzü'd-dîn ebû'l-feth" idi. Oğullarından Berkıyruk "rûknü'd-dünyâ ve'd-dîn ebû'l-muzaffer", Muhammed Tapar "gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn", Sencer "muizzü'd-dünyâ ve'd-dîn ebû'l-hâris" lakaplarını kullanmış, Irak Selçuklu hükümdarları da bu lakapları kullanmaya devam etmiştir. Kirman Selçuklu melikleri de çeşitli lakaplarla zikredilmiştir (a.g.e., s. 8, 46, 51, 55, 64, 68, 73, 95). Suriye Selçukluları'nın kurucusu Tutuş'un lakabı "tâcü'd-devle", oğullarından Ridvan'ın "Fahrü'l-mülûk", Dukak'ın "şemsü'l-mülûk" idi. Ridvan'ın oğlu Alparslan Tâcüddevle el-Ahras "Ebû şücâ" lakabını, Anadolu Selçuklu sultanları ise "rûknü'd-dîn, izzü'd-dîn, gıyâsü'd-dîn ve alâüddin" lakaplarını kullanmışlardır.

Hükümdarlık âlâmetlerinden biri de hutbedir. Selçuklular'da ilk hutbe Çağrı Bey adına Merv şehrinde 428 yılı Receb ayının ilk cuma günü (22 Nisan 1037) okunmuş, bunu Tuğrul Bey adına yaklaşık bir ay sonra Nişâbur'da okunan hutbe izlemiştir. Hutbede önce Abbâsî halifesinin, ardından Selçuklu sultanının adı zikredilirdi. Halep Selçuklu Meliki Ridvan bu geleneğe aykırı hareket ederek Fatımî halifesi adına hutbe okutmuş, ancak Sünnî İslâm dünyasından gelen tepkiler üzerine bir ay sonra bu uygulamadan vazgeçmiştir. Anadolu Selçukluları'nda kendi adına hutbe okutan ilk sultan I. Kılıcarşan'dır (İbnü'l-Esir, X, 427). Hutbe konusunda dikkat çekici bir olay II. Keyhusrev'in ölümünden sonra gö-

rülmüş, hutbe bir ara müştereken tahta oturtulan üç oğlu (IV. Kılıcarşan, II. Keykâvus ve II. Keykubad) adına okunmuştur.

Taht ve taç hükümdarlığın önemli madde sembollerindendir. Selçuklu sultanları resmî törenlerde, vasal hükümdar ve elçi kabullerinde, nikâh merasimlerinde tahta otururlardı. Tuğrul Bey, kendisini Bağdat dışında karşılamaya gelen halifenin vezirini tahtında oturarak kabul etmişti. Sultanlar ikamet ettikleri yerlere ve seferlerine göre değişik tahtlar kullanmışlardır. Abbâsî halifesi diğer hâkimiyet alâmetleri yanında Tuğrul Bey'e bir de taç vermişti. Sultanlar cülûs merasimlerinde, elçi kabullerinde, resmî törenlerde ve meydanlardaki gösterilerde taç giyerlerdi. Önemli bir hükümdarlık sembolü de sikkedir. Tah-ta çıkan hükümdarın ilk işlerinden biri üzerinde adının, unvanının ve lakaplarının bulunduğu sikke bastırmaktı. Selçuklular'da tesbit edilebilen ilk dinar Sultan Tuğrul Bey'e ait olup 433 (1041-42) yılında Nîşâbur'da basılmıştır. İstisnalar hariç bütün Selçuklu paralarının ön üst yüzünde Oğuzlar'ın hâkimiyet sembolü olan ok ve yay işareti bulunmaktadır. Türkler'de ok ve yayın hükümdarlık sembolü olarak kullanımı Oğuz Han zamanına kadar gitmektedir. Tuğrul Bey 429'da (1038) Nîşâbur şehrine girdiğinde kolunda bir yay ve göğsünde üç ok bulunuyordu. Kirman Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kavurd Bey'in tuğ-rası isim ve elkâbı üzerine konan ok, yay ve yaycıkta ibaretti. Saltanat çadırı veya otağ da önemli hükümdarlık sembolleri arasındadır. Kaynaklarda "hargâh, serâperde, sürâdık" gibi kelimelerle ifade edilen saltanat çadırının hazineden çıkartılıp kurulması sefere çıkma veya harekete geçme işaretidir. Çadırın kurulacağı yer seferin yönünü göstermesi bakımından önemlidir. Selçuklu saltanat çadırlarının rengi kırmızıydı. Hükümdarlık sembollerinden olan yüzük (mühür) evrak ve hazinenin mühürlenmesi, sultanın emrinin yerine getirilmesi için yetki verdiği bir şahsı gösteren nişan, bir hükümdarın öldüğünün ispat işareti gibi amaçlarla kullanılmıştır. Yüzük altından yapılır, yakut, firûze ve zümrüt gibi kıymetli taşlarla süslenirdi. Bayrak, sancak, hükümdar sefere veya alayla bir yere giderken başı üzerinde tutulan şemsiye (çetr), çizme, kemer, kılıç, eyer örtüsü (gâşiye), halife tarafından verilen hil'at, nevbet, tevkî ve tuğra da birer hükümdarlık sembolüdür.

Büyük Selçuklular'ın Rey, Bağdat, İsfahan, Merv, Nîşâbur ve Hemedan gibi şehirlerde sarayları vardı. Anadolu Selçuklu-

ları ise Konya, Kubâdâbâd, Keykubâdiye, Antalya ve Alâiye'de (Alanya), daha başka yerlerde saray ve köşkler yaptırmıştır. Saray teşkilâtındaki görevliler doğrudan sultana bağlıydı. Bu görevlilerin yetkileri ve protokoldeki yerleri tesbit edilmiş olup bunların aşılmasına izin verilmezdi. Görevliler genelde asker (gulâm) kökenliydi. Saray teşkilâtında sultandan ve vezirden sonra en üst görevli büyük hâcibdi ve emrinde hâcibler bulunmaktaydı. Vekîl-i der sultanla vezir arasında haberleşmeyi sağlar, ayrıca bir çeşit nedimlik yapardı. Vekîl-i hâs sarayın masraflarını, mutfağını, ahırını kontrol ederdi; hükümdarın oğulları ve maiyetine ait işler de onun görevleri arasındaydı. Muhtemelen üstâdüddâr da aynı görevleri yapıyordu. Nedimler sultanın hoşça vakit geçirmesini sağlamakla görevliydi. Saray muallimleri çocukların ve gulâmların eğitiminden sorumluydu. Mutribler sarayda çalgı çalıp şarkı söyleyerek eğlence meclislerine katılanları eğlendirirler, sâkîler sultana ve davetlilere şerbet ve içecek sunarlardı. Bunların dışında av işleriyle görevli bâzdâr, hükümdarın elbiselerine nezaret eden câmedâr, saray mutfağından ve hükümdarın sofrasının hazırlanmasından sorumlu hânsâlâr (çavuş), leğen ve ibriği tutan taştâr (ibrikdâr, âbdâr), saraya ve özellikle hükümdara ait hayvanlarla ilgilenen emîr-i âhûr (mîrahur), hükümdarın bayrağını taşımakla görevli emîr-i alem (mîr-i alem), hükümdar ve sarayı korumakla görevli muhafızların kumandanı emîr-i cândâr, hükümdar sofralarına nezaret edip yemekleri kontrol eden emîr-i çaşnigîr, sultanla devlet erkânının katıldığı önemli meclisleri tertipleyen emîr-i meclis, hükümdarın silâhını taşıyan ve silâh depolarından sorumlu emîr-i silâh (silâhdâr), sultanın av işlerini tanzime memur emîr-i şikâr, sarayı koruyan ve hükümdarın vereceği cezaları infaz etmekle görevli olan emîr-i hares ve sultanın içeceklerini ve şerbetlerini hazırlayan şarabdâr gibi görevliler saray kadrosu içinde yer almaktaydı. Ayrıca kihterân (saray küçükleri) denilen pasbânân (gece bekçileri), neveti-yân-ı hâs (nöbetçiler), derbânân (kapıcılar), ferrâş ve hadem (hizmetkârlar) vb. de saray görevlileri arasında bulunuyordu.

Merkez Teşkilâtı. Büyük Selçuklular'ın ve diğer Selçuklu devletlerinin idarî teşkilâtında en büyük müessese büyük divandır (Dîvân-ı A'lâ, Dîvân-ı Saltanat). Vezirin başkanlığındaki bu divan Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ (başkanı tuğraî), Dîvân-ı Zimâm ve İstîfâ (başkanı müstevfî), Dîvân-ı Arz (başkanı ârizü'l-ceyş) ve Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik (baş-

kani müşrif) adlı dört divandan oluşuyordu. Sâhib-i Dîvân-ı Saltanat veya hâce-i büzürg denilen vezirler sadece sultana karşı sorumluydu. Vezirler hükümdarlar üzerinde nüfuz sahibiydi, ayrıca sultanın mutlak vekili sıfatıyla geniş yetkileri vardı; çeşitli makamlara tayinler yapıp azillerde bulunabiliyor, sultan nezdinde başkaları için şefaathçi olabiliyorlardı. Vezirler de hükümdarlar gibi sembolere sahipti. Askerî seferlere katılmakta ve ordulara kumanda edebilmekteydiler. Selçuklu devlet teşkilâtında Dîvân-ı A'lâ'nın dışında başka divanlar da vardı. Bunlardan Dîvân-ı Berîd'in görevi eyaletlerle haberleşmeyi düzenlemek ve ülkede meydana gelen olayları merkeze bildirmektir. Dîvân-ı Hâs hükümdarın sahip olduğu arazinin yönetiminden sorumluydu. Dîvân-ı Evkâf-ı Memâlik merkezdeki vakıfların devlet tarafından kontrolünü sağlıyor ve gereği halinde yönetimlerini üstleniyordu. Haksız mal ve servet edinmelerin mallarına hükümdarın emriyle el konulunca bunlarla ilgilenmek için oluşturulan kuruluşa Dîvân-ı Mûsâdere deniyordu. Selçuklu sultanlarının eşleri olan hatunların emrinde de divanlar bulunuyordu. Anadolu Selçuklular'ında başında pervânenin olduğu Dîvân-ı Pervâneğî vardı. Büyük divanda atabeg ve sultanın merkezde bulunmadığı sırada devlet işlerini idare eden nâib-i saltanat gibi görevliler de yer alıyordu.

Taşra Teşkilâtı. Selçuklular'da merkezin dışındaki bölgeler eyaletlere ayrılmıştı. Eyaletleri siyaseten şehzadeler, hânedan mensupları, gulâm kumandanlar ve Türkmen beyleri, mülkî açıdan ise merkezden tayin edilen amîd veya valiler idare etmekteydi. Amîd sivil idarenin eyaletteki en büyük temsilcisiydi. Eyaletlerde Dîvân-ı Eyâlet mevcuttu. Bu divan merkezdekinin küçük bir örneğiydi. Taşra teşkilâtında vergi işlerinden âmil ve mutasarrıflar sorumluydu. Şahne bazı büyük şehirlerde ve kabileler arasında emniyeti sağlayan, aynı zamanda askerî vali sıfatıyla hükümdarın temsilcisi olarak görev yapan memurdu. Şahneler asker kökenli olup genelde Türk kumandanları arasından seçilirdi. Eyaletlerde ve yerleşim merkezlerinde belediye hizmetlerini yürütmek muhtesiblerin göreviydi. Şehirlerde valinin emrinde bulunan reis sivil bir görevliydi. Reisler yerli halkın asil aileleri arasından tayin edilirdi. Anadolu Selçuklular'ında eyalet merkezlerinde emniyet ve asayiş subaşılar (serleşker) tarafından sağlanırdı.

Ordu Teşkilâtı. Büyük Selçuklular Ortaçağ'ın en büyük ordularından birine sahip-

ti. Türkler'den ve çeşitli milletlerden oluşan bu ordunun esasını sultanı ve sarayı korumakla görevli saray gulâmları ve hasa ordusu oluşturuyordu. Saray gulâmları Türk, Arap, Kürt, Deylemlî gibi çeşitli kavimlere mensuptu. Küçük yaştan itibaren uzun süreli bir eğitim gören saray gulâmları yılda dört defa maaş alırdı. Saray en büyük gulâm yetiştirme merkeziydi. Gulâmların sayısı yaklaşık 4000 kadardı. Irak, Kirman ve Anadolu Selçukluları'nda da aynı grup mevcuttu. Selçuklu askerlerinin savaşçı kısmını Hassa Ordusu oluşturdu. Türkler'den ve muhtelif unsurlardan toplanan, isim ve künyeleri divan defterlerinde kayıtlı bu ordu normalde başşehirde bulunurdu. Sâlâr denilen kumandanları doğrudan sultanın emrindeydi. Râvendî'ye göre (*Râhatû's-sudûr*, I, 128) divan sicillerinde kayıtlı süvari kuvvetlerinin sayısı 46.000 idi. Böylesine büyük bir dâimî orduyu beslemek hazineye ağır yük getirdiği için sultanlar eyalet veya bölgeleri iktâ olarak bağışladılar. İktâ sahipleri de gelirlerinin karşılığında asker (sipahi) beslediler. Bunlar savaş zamanlarında sultanın ordusuna katılırlardı. Tuğrul Bey Bağdat'a girdiğinde ordusunda 50.000, diğer bir kayda göre 120.000 asker bulunuyordu. Sultan Melikşah zamanında Selçuklu ordusu 400.000 kişiydi. Berkıyruk 495'te (1102) İsfahan'a geldiğinde emrinde 15.000 süvari ve 100.000 kişilik bir maiyeti vardı. Kirman Selçukluları için tesbit edilen en büyük asker sayısı 6000'i atlı, 10.000'i yaya olmak üzere 16.000 idi. Anadolu Selçukluları'nda bu sayı 50.000 ile 180.000 arasında değişmektedir (Brosset, s. 404-405). Büyük Selçuklular ile Kirman Selçukluları'nda ordunun başkumandanı sipehsâlâr idi. Anadolu Selçukluları'nda ise başkumandan beylerbeyi (emîrû'l-ümerâ) unvanı taşıyordu. Ayrıca Selçuklu meliklerinin ve emîrlerin kendi orduları ve askerleri vardı. Bunlar savaş sırasında sultanın emriyle esas orduya katılırdı. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş döneminde askerî güç bakımından başlıca dayanağını konar göçer Türkmenler oluşturuyordu. Türkmenler daha sonra ikinci planda kalmaya başlayınca sultanların emirlerine itaat etmeyip olay çıkarmaya, zaman zaman da isyan eden hânedan mensuplarını desteklemeye başlamış. İran ve Irak'ta madfî zararlara sebebiyet vermeleri üzerine Anadolu ve Suriye'ye sevk edilmiştir. Anadolu Selçukluları'nda da sınır bölgelerinde uç Türkmenler'i denilen Türkmen grupları bulunmaktaydı. Tâbi hükümdarlar, yapılan antlaşmalar gereği savaş zamanla-

rında daha önce belirlenen sayıda askeri Selçuklu ordusuna gönderiyordu. Özellikle müslüman olmayan ülke ve devletlerle Haçlılar ve Bâtınîler'e karşı yapılan seferler sırasında halktan çok sayıda gönüllü Selçuklu ordusuna katılırdı. Anadolu Selçukluları gerektiğinde orduyu takviye için Frank, Hârizmlî, Grek, Rus, Kıpçak, Kürt, Arap ve Ermeniler gibi milletlerden ücretli asker temin etmişlerdir. Selçuklu orduları savaş meydanına devrin diğer Türk ve İslâm orduları gibi merkez, sağ kol, sol kol, öncü kuvvet ve artçı kuvvet şeklinde yerleştirilirdi. Selçuklu tarihinde ilk deniz aşırı seferi Kirman Meliki Kavurd Bey Uman'a yapmıştır. Büyük Selçuklular döneminde ilk gemi Sultan Berkıyruk zamanında Basra yöneticisi Emîr Kumaç'ın (Kumaç) nâibi İsmâil b. Arslancık tarafından inşa ettirilmiştir. Emîr İsmâil, Uman'ın yarısına ve bazı adalara sahip olan Ebû Sa'd Muhammed ile denizde de savaşmıştır. Anadolu Selçukluları'nda donanmayla ilk ilgilenen yönetici I. Süleyman Şah'ın vekili Ebû'l-Kâsım'dır. Ebû'l-Kâsım, Gemlik'te (Kios) gemi inşa ettirmek istemiş, ancak Bizanslılar bu gemileri daha yapıldığı sırada yakmıştır. Alâiye'nin I. Keykubad tarafından fethi sırasında gemiler kullanılmış ve burada bir tersane yaptırılmıştır. Sinop ve Antalya'da da tersane bulunmaktaydı. I. Keykubad zamanında Suğdak'ın (Sudak) fethiyle Anadolu Selçuklu donanması deniz aşırı seferler gerçekleştirmiştir. Selçuklular'da donanma kumandanlarına "reisû'l-bahr, melikû's-sevâhil, emîr-i sevâhil" adı verilmiştir.

Adliye Teşkilâtı. Selçuklu adliye teşkilâtı, şer'î ve örfî olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Şer'î yargı sisteminde davalara kadılar bakmaktaydı. Kadı, evlenme ve boşanma işleri, nafaka, miras ve alacak davalarına bakar, yetimlerin, akıl hastalarının, erkek akrabası olmayan kadınların vasiliklerini üzerine alır, noter vazifesi görür, camileri ve bunlara ait tesisleri, vakıfları yönetir, vakfiyeleri tanzim ederdi. Kadılar âlim ve zâhid kişiler arasından seçilir, rüşvet almalarını önlemek için onlara rütbeleri-ne uygun maaş verilirdi. Kâdilkudât denilen başkadı sultan tarafından tayin edilirdi. Anadolu Selçukluları'nda Konya kadısı kâdilkudât olarak görev yapıyordu. Şer'î davaların dışında kalan örfî davalara Dîvân-ı Mezâlîm denilen mahkeme bakıyordu. Zulme ve haksızlığa uğrayan kişilerin, malları gasbedilen tüccarın, yüksek rütbeli memur ve kumandanlardan şikâyeti olan halkın başvurduğu yer Dîvân-ı Mezâlîm'di. Bu divanın en önemli özelliği hü-

küm verme yetkisinin hükümdarda bulunmasıdır. Büyük Selçuklular'dan itibaren sultanlar haftada iki gün bu mahkemeye başkanlık etmiştir. Daha sonraki dönemlerde devletin toprakları genişledikçe sultanlar Dîvân-ı Mezâlîm başkanlığına vezir, hânedan mensupları ve kadıları vekil olarak tayin etmiştir. Suçluları ve gözden düşen emîrleri sultan adına tutuklama ve ölüm cezası dahil sultan tarafından verilen buyrukları yerine getirmek emîr-i dâdin göreviydi.

BİBLİYOGRAFYA :

Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen), s. 6; Râvendî, *Râhatû's-sudûr* (Ateş), I, 128; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 427; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 19-112, 122-123, 125-126; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 143-163; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958, s. 1-7, 20-32, 35-37, 41-47; a.mlf., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 217-221; Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968, s. 216-248; Artuk, *İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, 342; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s. 71-115; a.mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1992, III, 68-101, 156-293; a.mlf., "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *TAD*, sayı 2-3 (1964), s. 311-345, 368-377; a.mlf., "Selçuklu Ordusu", *TTK Belleten*, LII/202 (1988), s. 91-99; Hasan-ı Enverî, *İstîlâhât-ı Dîvânî Devre-yi Gâznevî ve Selcûkî*, Tahran 2535 ş.ş.; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (nşr. Orhan F. Köprülü), İstanbul 1981, s. 39, 131-145; Erdoğan Merçil, "Gaşiye ve Selçuklular'da Kullanışına Dair Örnekler", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara 1985, s. 321-328; a.mlf., *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s. 8, 46, 51, 55, 64, 68, 73, 95, 147-148, 188-191; a.mlf., *Selçuklular'da Hükümdarlık Âlametleri*, Ankara 2007; V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti* (trc. Azer Yaran), Ankara 1988, s. 249-304; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)", *CHIR*, V, 80-81, 112-113, 198-199; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", a.e., V, 218-219, 226-231, 238, 257-260, 267, 271-272; a.mlf., "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Önemi" (trc. N. Kaymaz), *TTK Belleten*, XXXVII/147 (1973), s. 365-394; Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, s. 497-516; Taef Kamal el-Azhari, *The Saljuqs of Syria: During the Crusades, 463-549 A.H./1070-1154 A.D.*, Berlin 1997, s. 279, 292-307; Şevket Nezihi Aykut, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri: I. Mesud'dan I. Keykubad'a Kadar (510-616/1116-1220)*, İstanbul 2000, s. 167; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Berkıyruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 177-228; Ahmet Atilla Altan, *Selçuklular'da Adliye Teşkilâtı* (yüksek lisans tezi, 2001), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Salim Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, V, 147-162; a.mlf., *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara 2005; a.mlf., "Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keyka-

vus'un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembol-leri", *TTK Belleten*, LIX/224 (1995), s. 55-74; M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi* (trc. H. D. Andreas-yan, haz. Erdoğan Merçil), Ankara 2003, s. 404-405; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi: Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, Ankara 2003, s. 118-122, 124-127; S. G. Agacano-*nov*, *Selçuklular* (trc. Ekber N. Necef – Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul 2006, s. 156-164; Seyfullah Kara, *Selçuklular'ın Dinî Serüveni: Türkiye'nin Dinî Yapısının Tarihî Arka Planı*, İstanbul 2006, s. 637-648; Selim Kaya, *I. Gıyâsed-din Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006, s. 162-180; Aydın Taneri, "Müşâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçuklular Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri", *TAD*, sy. 6-7 (1966), s. 127-171; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 443 vd.; Sa-*di S. Kucur*, "Nizâmülmülk'ün Siyaset-Nâme'si-ne Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", *MÜTAD*, sy. 12 (2002), s. 41-72; Osman G. Özgüdenli, "Çağrı Bey'in Oğulları Tarafından Bastırılmış Bazı Sikkeler ve Sağladıkları Bilgiler", a.e., sy. 12 (2002), s. 305-321; M. Said Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilat (1071-1243)", a.e., sy. 17 (2005), s. 17-53.

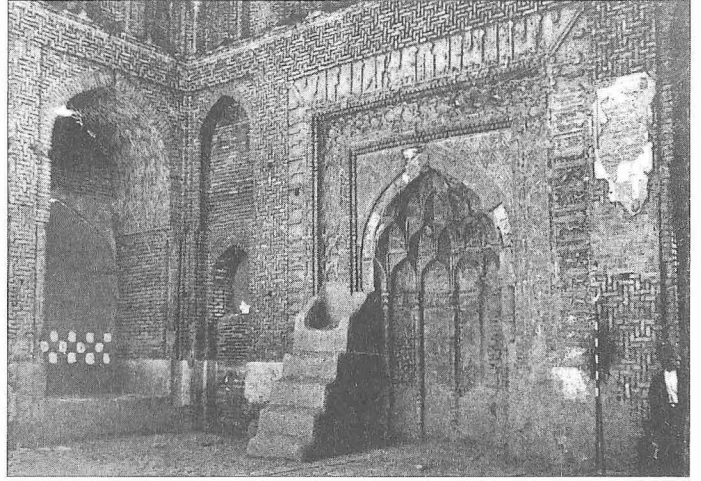
ERDOĞAN MERÇİL

VII. MİMARİ

a) **Anadolu Dışı.** Büyük Selçuklular'ın ele aldığı plan ve mimari formlar daha sonra İran ve Doğu İslâm dünyasında devam etmiştir. Selçuklu yapıları genellikle tuğla malzemeyle inşa edilmiş, yer yer tuğla, alçı ve çini süslemelere sahip olmuştur.

Camiler. Büyük Selçuklular, cami mimarisinde mihrap önündeki kubbeli mekânların gelişimiyle âbidevî örnekler ortaya koymuştur. Mihrap önündeki kubbeli mekânın bir eyvanla birleşmesinden oluşan köşk tipi cami yanında 1135'ten itibaren dört eyvanlı avlulu düzenleme vazgeçilmez şema haline gelmiştir. XII. yüzyılın ortalarında mihraplarda yapılan alçı süslemeler kabarık ve girift bitkisel motiflerle dikkat çekicidir. İsfahan Cuma Camii'nde 1080 tarihli Melikşah kubbesi (mihrap önü kubbesi) ve bunun kuzeyindeki 1088 tarihli Terken Hatun kubbeli mekânları yer almıştır. Mihrap önü kubbesinin üç yönde üçlü açıklıklı olması daha sonraki gelişmelere örnek teşkil etmiştir. Ayrıca 1135'te Zevvâre Cuma Camii'nde uygulanan mihrap önü kubbeli ve dört eyvanlı revaklı avlulu şema İsfahan'da ve diğer yapılarda da uygulanmıştır. Gülpâyigân Cuma Camii (1108-1118, XIX. yüzyılda dört eyvanlı avlulu), Kazvin Cuma Camii (1113 veya 1119), Kazvin Haydariye Camii (1105-1118) ve Erdistan Cuma Camii'nde (1158-1160) bu şema görülmektedir. Bersiyân Cuma

Bersiyân
Cuma Camii'nin
mihrabı

Camii'nde ise (1134) mihrap önü kubbeli mekânı üç yönde üçlü açıklıklıdır. Yanlarda eklenen birimlerle bağlantılara işaret eden izler mevcut olup yalnızca mihrap önü kubbeli bölümü günümüze ulaşmıştır.

Minareler. Silindirik formlarıyla Karahanlılar'da başlayan gelişimi devam ettiren Büyük Selçuklu minarelerinden Damgan Cuma Camii Minaresi (1058), mavi ve firuze sırlı kare parçalarla oluşmuş kabartma örgülü küfi yazısıyla erken tarihli çinili bir eser olarak dikkat çekmektedir. Sâve Cuma Camii Minaresi (1061), Zevvâre Pâmenar Mescidi Minaresi (1068), Kâşân Cuma Camii Minaresi (1074), Bersiyân Cuma Camii Minaresi (1098), Çâr Minare (1112) ve Sin Minare (1129) bu dönemdeki önemli eserlerdir.

Medreseler. Büyük Selçuklular devrinde ele alınmış olan medreseler eyvanlı avlulu şemalarıyla Karahanlılar'da başlayan gelişimi devam ettirmiştir. Bu dönemde nizâmiye adı verilen çok sayıda medresenin yapıldığı bilinmektedir. Nişâbur'da Tuğrul Bey zamanında 1046 yılında bir medresenin inşa edilmekte olduğu Tûs, Basra, İsfahan, Herat, Belh ve Bağdat'ta 1067'de medreselerin yapıldığı bilinmektedir. Bunlar günümüze ulaşmamıştır. Horasan'daki Harcird ve Rey medreseleri XI. yüzyılın dördüncü çeyreğine tarihlendirilen eyvanlı avlulu şemada yapılardır.

Kervansaraylar. Ribât adıyla tanınan Büyük Selçuklu kervansarayları genellikle kare planlı, dört eyvanlı revaklı avlulu şemada inşa edilmiştir. Ribât-ı Enûşirvân (1029-1049) ve Ribât-ı Za'ferânî (XI. yüzyıl) bu şemaya uygun yapılardır. Ribât-ı Enûşirvân'da erken bir hamam yapısı, Ribât-ı Za'ferânî'de kapalı mekânların arkasında

ki tonozlu koridorlar Gazneli devrinden Ribât-ı Mâhî'ye (1019-1020) benzermektedir. Ribât-ı Şerîf'te (1114-1115) arka arkaya revaklı eyvanlı iki avlu sıralanmış olup her iki avlunun girişinde solda birer mescid yer almaktadır. Eyvanların arkasındaki kare mekânların kubbeye örtülü olması ve eyvanlarla bağlantıları (eyvan-kubbe birleşimi) Ribât-ı Mâhî'ye benzermektedir.

Saraylar. Merv'de Sultankale denilen kalede bir Selçuklu sarayı yapılmıştır. 4 km²'lik alanda 15 metrede bir 4 m. çaplı yarı yuvarlak kulelerle takviye edilmiş, 15 m. yüksekliğindeki duvarlarla çevrili, önü hendekli bu kalede saraylar, kışlalar, yerleşim birimleri, merkezde bir havuz, büyük bir cuma camisi ve Sultan Sencer'in türbesi bulunmaktadır. XI. yüzyıla tarihlenen saraya ait çok gösterişli bir yapının 45 × 39 m. ölçüsünde elli odalı olduğu ve 16 × 16 m. ölçüsündeki avlusunun dört eyvanlı şemada ele alındığı bilinmektedir.

Mezar Anıtları. Büyük Selçuklular devrinde mezar anıtları kümbet ve türbe olarak iki ayrı tipte gelişmiştir. Kümbetler genellikle altta bir mumyalık (kripta) katı bulunan silindirik ya da çokgen gövdeli yapılar olup üzerleri içten kubbe, dıştan külahla örtülüdür. Türbeler ise kare planlı, üzerleri kubbeye örtülü yapılardır ve kripta bulunmamaktadır. Damgan'da Kırkkızlar Kümbeti (1054-1055) silindirik gövdeli bir yapıdır. Eberkûh'ta sekizgen planlı Kümbet-i Alî (1056-1057) taş malzemesiyle dikkat çekmektedir. Harekân I (1067) ve Harekân II (1093) kümbetleri sekizgen planlı ve köşe kuleli, cepheleri tuğlaların değişik istifleriyle hareketlendirilmiş önemli örneklerdir. Demâvend Kümbeti'nde (XI. yüzyıl) zengin tuğla süslemeler görülmektedir. Dihistan bölgesinde yer alan kümbet-